

वर्ष : १३ □ अंक : १

सौर पौष, शके १९३५
(डिसेंबर, २०१३)

वार्षिक वर्गणी : ₹ ३०

पर्यावरणाशी कृतिशील नातं

गतिमान संतुलन

संपादक : दिलीप कुलकर्णी

भूमिका

‘निसर्गस्नेही जीवनशैली’ आणि ‘पर्यावरणस्नेही विकासनीती’ ह्यांचा पुरस्कार करणारं, त्या दृष्टीनं विचार आणि कृति-कार्यक्रम पुढे ठेवणारं हे माध्यम आहे. आत्मपरिवर्तनाच्या ह्या प्रयत्नांत आपणही सहभागी व्हा आणि इतरांनाही सहभागी करून घ्या.

योजना पुढच्या तपाची

बारा वर्षांपूर्वी ग.सं.चं प्रकाशन सुरू केलं, तेव्हा हे मासिक एक तप निश्चित चालेल ह्याची मला खात्री होती. आता ह्या अंकाबरोबर दुसऱ्या तपात प्रवेश करताना मात्र तशी खात्री मला वाटत नाही. मात्र, ह्याचं कारण ‘ग.सं. चालवण्यात काही अडचणी आहेत’ हे नसून ‘सध्याची विकासप्रक्रिया आणखी १२ वर्षे तग धरून राहील का’ अशी शंका माझ्या मनात आहे, हे आहे. ही प्रक्रिया आता फार काळ चालू राहू शकणार नाही, असं मला मनोमन वाटतंय. सध्याचीच विकासनीती सर्व राष्ट्र अशीच पुढे रेटत राहिली, तर पर्यावरणाचा विनाश जवळ आहे, नि तो झाला तर विकासप्रक्रिया टप्पे होणार आहे. मग त्यावेळीं जी काही राजकीय-सामाजिक उलथापालथ होईल, त्यात ग.सं. टिकाव धरू शकणार नाही. किंवा मग, माणसाला सुबुद्धी सुचून त्यानं विकासनीती बदलली, अर्थमूलक नीतीऐवजी पर्यावरणमूलक नीती स्वीकारली, तर निसर्गाचं हळूहळू पुनरुज्जीवन होत जाईल. मग साऱ्या जनतेचीच जीवनशैली निसर्गस्नेही बनलेली असेल, नि ग.सं. चालवण्याची गरज संपलेली असेल.

पहिला पर्याय मला अधिक संभव वाटतो. कोसळीची प्रक्रिया प्रारंभी मंद असते; पण, शेवटच्या काही क्षणांत ती प्रचंड वेगानं घडते. पत्त्याच्या बंगल्यासारखी नाजूक रचना जोवर उभी असते, तोवर ‘ती कोसळेल’ म्हणणाऱ्याला वेड्यातच काढलं जातं. पण, कोणत्याही एका पत्त्याला एक हलकासा धक्का बसण्याचा अवकाश : तो सारा बंगला क्षणार्धात भुईसपाट होतो. निसर्गाचे नियम पदोपदी धाब्यावर बसवणाऱ्या सध्याच्या विकासाची अशी अनेक मर्मस्थानं (vulnerable points) आहेत. त्यांपैकी कोणत्याही एकावर

आघात झाला, तर विकासाचा सारा डोलारा कोसळायला वेळ लागणार नाही. ह्यासाठी गणितातलं एक छान उदाहरण दिलं जातं. समजा, एक तळं आहे. त्यात वेगानं वाढणारी हायसिंथसारखी एक वनस्पती आहे. तिन्ही व्यापलेलं क्षेत्र रोज दुप्पट होतं, अन् १५ दिवसांत ती पूर्ण तळं व्यापते. म्हणजेच, १४व्या दिवशी तिन्ही फक्त अर्धच तळं व्यापलेलं असतं. आता जर कुणी म्हणू लागलं की, ‘अहो, हे तळं किती प्रचंड मोठं आहे पाहा; अन् हायसिंथनं आताशी ते निम्मं व्यापलंय—कशाला काळजी करता’, तर ते योग्य ठरेल का? —निश्चित नाही. कारण, ती वनस्पती शेवटच्या एका दिवसात तो उर्वरित अर्धा भाग व्यापून टाकणार असते!

सध्याच्या विकासाचं असंच काहीसं होणार आहे. अर्थज्ञ आणि शास्त्रज्ञ ह्यांनी त्याची कितीही पाठराखण केली, तरी वास्तव काही लपून राहत नाही. विज्ञानानं लावलेला प्रत्येक ‘क्रांतिकारी’ शोध हा जीवनाचे आधार उद्ध्वस्त करणारा ठरला आहे. ऊर्जेसाठी प्रारंभी दगडी कोळशाचा वापर सुरू झाला : आता त्याच्या प्रदूषणकारकतेमुळे तो भरपूर शिल्लक असूनही वापरता येणार नाही, अशी अवस्था आली आहे. खनिज तेलाचे साठे खूप घटले आहेत. ‘Peak Oil’चा काळ संपत आला आहे. धरणांसाठीच्या जागा वापरून झाल्यानं जलविजेच्या विस्ताराला वाव नाही. घातक अणुविजेचा डांगोरा पिटणारे आता एकटे काकोडकरच उरले आहेत : युरोपीय देश आणि उद्योगांनी ‘क्रांतिकारी’ अणुविजेला अवघ्या पन्नास-साठ वर्षांत नाकारलं आहे. अशाच क्रांतिकारी, आश्चर्यकारक CFC-वायूची सद्दी तर आश्चर्य वाटावं इतक्या कमी काळात संपली. प्लॅस्टिक त्या मानानं

अधिक काळ टिकून आहे; कारण त्याच्या विघटनाची समस्या भावी पिढ्यांच्या माथ्यावर मारण्याची सोय उपलब्ध आहे : जागतिक तापमानवाढ आणि ओझोनमधलं खिंडार ह्या समस्या ‘आज’च गिळंकृत करणार असल्यानं ती उपाययोजना तातडीची होती. बरीचशी जंगलं आता उजाड झाली आहेत आणि बऱ्याचशा खाणी रिकाम्या झाल्या आहेत. ‘दूरसंवेदना’च्या (रीमोट सेन्सिंग) ‘क्रांतिकारी’ शोधानं आता जंगलांखाली शिल्लक असलेली खनिज संपत्ती दिसू शकते : त्यातून उरलीसुरली जंगलं आणि खनिज संपुष्टात येतील. ‘हरितक्रांती’नंही अशाच प्रकारे अवघ्या पन्नास वर्षांत शेतीची धूळधाण केली आहे. ‘बोअरवेल’च्या ‘क्रांतिकारी’ शोधामुळे शे-पाचशे वर्षांपूर्वीचं पाणी पिण्याची वेळ आली आहे. ‘रसायन-क्रांती’नं हवा-पाणी-जमीन अशा तिन्ही मूलाधारांचं भयानक प्रदूषण केलं आहे. वैद्यकातील क्रांत्यांमुळे लोकसंख्येचा विस्फोट होऊन शोषाच्या मस्तकावरचा भार अतोनात वाढला आहे.

गेल्या चारशे वर्षांतल्या अशा साऱ्या क्रांत्यांची किमती महाविनाशाच्या रूपानं मोजण्याची वेळ आता फार लांब नाही. तसं झालं, तर ग.सं.चं कार्य आपोआपच संपुष्टात येईल!

पण, जोवर जिवानं जीव आहे, तोवर ही विनाशाकडची वाटचाल मला पाहवणार नाही. त्यामुळे, ‘उपयोग आहे की नाही’ ह्याचा विचार न करता, त्या विनाशाच्या क्षणापर्यंत निसर्गस्नेही जीवनशैली आणि पर्यावरणस्नेही विकासनीती ह्यांसाठीचे विचार सर्वांना सांगत राहण्याचं काम मी करतच राहणार, हे निश्चित आहे.

ह्या प्रबोधनाच्या कामासाठी सध्याचीच चार माध्यमं—व्याख्यानं, शिबिरं, ग.सं. आणि ग्रंथ—मला पुरेशी वाटतात. पहिल्या दोन माध्यमांसाठी मी परावलंबी आहे. कुडावळ्याच्या शिबिराला येऊन गेलेले शिबिरार्थी हे

आपापल्या गावात कार्यरत होतील, माझी व्याख्यानं वा शिबिरं आयोजितील, ग्रंथप्रसार करतील अशी एक आशा माझ्या मनात प्रारंभी होती. तथापि, ह्या दृष्टीनं फारच थोडं, आणि शिबिरार्थीचं प्रारंभिक भारावलेपण होतं तेव्हाच काही तरी घडलं. एकूणातच, कुडावळ्याच्या शिबिराबाबत आमचा पुरता भ्रमनिरास झाल्यानं, ‘आता त्यात शक्ती वाया घालवायची नाही’ असं ठरवून इतःपर इथे शिबिरं न घेण्याचं ठरवलं आहे. बाहेरगावीं कुणी एक-दिवसीय शिबिरं आयोजिली, तर तीच तेवढी होतील. (ह्या काळ्या ढगाला ‘पर्यावरण घरोघरी’च्या ८ महिन्यांतल्या ८०,००० प्रतींच्या विक्रीची एक सोनेरी किनार आहे, हे मात्र कृतज्ञतापूर्वक नमूद केलं पाहिजे.)

त्यामुळेच, आता ह्या परावलंबी कार्यक्रमांवर / उपक्रमांवर विसंबून राहायचं नाही; ग.सं. आणि ग्रंथलेखन हे जे स्वावलंबी कार्य आहे, त्यावरच अधिक जोर द्यायचा असं ठरवलं आहे. ह्यांपैकी ग्रंथलेखन हा पूर्णतः व्यक्तिगत विषय आहे : ग.सं.चं कार्य हे एका गटानं करण्याचं आहे. पण, गेल्या १२ वर्षांत असा गट निर्माण झालेला नाही, हे मात्र खरं आहे. अनेकांनी ग.सं.मध्ये लेखन केलेलं असलं, तरी ते प्रासंगिक/तात्कालिक होतं. ठरवून, अभ्यास करून सातत्यानं सदर लिहिणारा फक्त अजित बर्जेच आहे. पुढच्या काळात अनेक तरुण कार्यकर्त्यांनी विविध विषय अभ्यासून त्या आधारे ही विचारधारा पुष्टी करावी, नि लोकांपुढेही ठेवावी असा प्रयत्न करण्याचं मनात आहे. आज ग.सं.मधलं बरचसं लेखन मी आणि पौर्णिमाचं करतो : हे चित्र बदलावं असं आता तीव्रतेनं वाटतं. अर्थात, ‘नव्या रक्ता’चा शोध घेण्यात मीच कमी पडलो हे मला कबूल करायलाच हवं. ग.सं.चं दुसरं तप हे अनेक दिलीप-पौर्णिमा कुलकर्ण्यांचं असेल, अशी आशा करू या. तरुण मुळात असले गंभीर विषय वाचतच नाहीत; वाचणारे लिहीत नाहीत;

SMSची सवय झाल्यानं प्रदीर्घ लेखनाची त्यांना सवयच उरलेली नाही; मराठी ही तर त्यांची सावत्र आईच बनली आहे...अनेक अडचणी आहेत. पण, त्यातूनही वाट काढून ग.सं. हा बहुलेखकी, बहुआयामी व्हावा असा प्रयत्न आता करायचा आहे. तूर्तास खांदेपालट आवश्यक नसला, तरी पुढच्या तपाच्या उत्तरार्धात तो आवश्यक ठरणार आहे.

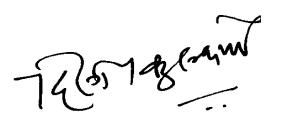
ग.सं.च्या व्यावहारिक बाजूनं विचार करायचा, तर आर्थिक/व्यवस्थापकीय अडचण कोणतीही नाही. माझ्या दृष्टीनं जुटी आहे ती वाचकांचं सातत्य न राहण्याची. ह्या दृष्टीनं काही करता येईल का ह्याचा विचार चालू आहे. योजना निश्चित झाल्यावर तसं निवेदन प्रसिद्ध होईलच.

ग्रंथलेखनासाठी अनेक विषय समोर आहेत. त्यातले काही लेखमालांच्या रूपानं ग.सं.मधून पुढे येतील; तर, काही स्वतंत्र ग्रंथ म्हणून. काही विशेष लेखमालांच्या पुढे पुस्तिकाही होतील. ह्यातून सम्यक् विकास-विचारांची मांडणी अधिकाधिक परिपूर्ण होत जाईल.

ग्रंथलेखन आणि ग्रंथ प्रकाशन ही कामं सोपी असतात : ग्रंथप्रसाराचं काय? छापलेली पुस्तकं लोकांपर्यंत पोहोचलीही पाहिजेत. ती वैचारिक गरज आहे (आणि व्यावहारिकही!). ह्या दृष्टीनंही काही उपक्रम हाती घेण्याचा मानस आहे.

‘फेसबुक’, ‘ब्लॉग’ वगैरे माध्यमांचा वापर करून जास्तीत जास्त लोकांपर्यंत हे विचार पोहोचवावेत’, अशी सूचना अनेक जण करतात. तथापि, ही माध्यमं वापरणं ही ग.सं.च्या मूळ विचारांशीच प्रतारणा ठरेल. ज्यावर दुसऱ्या कोणाचं तरी नियंत्रण आहे अशा उच्च तंत्रज्ञानाचा वापर; ऊर्जेचा—आणि त्यातही विजेचा—भयानक वापर/अपव्यय; वेगवान माध्यमांमुळे वाढणारी जीवनाची गती; कृतिशून्य वादपट्टी उगाच वाद घालत राहणं...सारं सारं ह्या मूळ विचारधारेची विसंगत आहे. ई-ग.सं.ची तडजोड ही केवळ पोस्टानं अंक मिळत नाहीत म्हणून केली आहे. अंक पाठवण्यापुरतंच ते ई-खातं वापरलं जातं. (तिथे दरमहा येऊन पडणारी ई-रही पाहिली की, छाती दडपते. अशा संदेशांसाठी किती विजेचा अपव्यय होतो, हे फालतू माहिती/संदेश पाठवणाऱ्यांच्या ध्यानातही येत नाही.) सारांश, मुद्रणामुळे होणारी हानी हा ‘आपद्धर्म’ समजून केवळ त्याच माध्यमाचा वापर करण्याची पद्धतच पुढेही चालू राहील.

समाजात काही तरी चांगलं घडवावं असं वाटणारे, नि त्यासाठी स्वतःची निष्क्रियता सोडून काही तरी करणारे अनेक जण आहेत. अशांच्या सहकार्यातूनच बारा वर्षे चालू असणारं हे प्रबोधनाचं कार्य पुढेही चालूच राहील. आपल्याला त्याच्याशी जोडलेलं ठेवणं ही जबाबदारी मात्र वाचकांची!

गतिमान संतुलन
सौर पौष, शके १९३५ १

गेली १२ वर्षे ग.सं. प्रकाशित होतोय. त्याचं स्वरूप सामान्य मासिकांपेक्षा खूपच वेगळं आहे. विविध लेखकांकडून आलेल्या कथा नि लेख छापून प्रसिद्ध करणारं हे मासिक नाही. एक विशिष्ट विचारधारा, जीवनदृष्टी आणि जीवनशैली ह्यांचा प्रसार करणारं हे मासिक आहे. साहजिकच ते करताना आमचीही जीवनदृष्टी अधिकाधिक योग्य, व्यापक, समावेशक बनत आहे, नि जीवनशैली निसर्गस्नेही. माझ्या व्यक्तिगत बाबतीत सांगायचं तर, ग.सं.मुळे माझा अनेक अंगांनी विकास झाला : वैचारिकही आणि व्यावहारिकही. ग.सं.च्या तपपूर्तीनिमित्तानं ते सारं तुमच्या-समोर ठेवावंसं वाटतंय.

२००१मध्ये ग.सं. सुरू करायचं ठरलं, तेव्हा दिलीपनं मला सांगितलं की, ‘ह्या मासिकात तुझंही लिखाण असायला हवं. तू आयुर्वेदीय जीवनशैलीवरची १२ भागांची लेखमाला लिहायचीस.’ मला जरा धाकधूकच वाटली, कारण त्या आधी मी शाळेतले निबंध सोडता असं काहीच लिहिलं नव्हतं. मग, आधी मुद्दे काढून,

ग.सं.संगे विकसताना...

पौर्णिमा कुलकर्णी

त्यांविषयी दिलीपशी चर्चा करून, त्याचं मार्गदर्शन घेत ‘दिणं निसर्गाचं-रक्षण आरोग्याचं’ ह्या लेखमालेतला पहिला लेख लिहिला. लेखमाला जसजशी पुढे सरकत गेली, तसतसा माझा आत्मविश्वास वाढत गेला. नंतर, इथे आल्याला १० वर्षे पूर्ण झाल्यानिमित्तानं ‘स्वप्नामधील गावां...’ ही लेखमाला आम्ही दोघांनी मिळून लिहिली. असं अनेक विषयांवर लिहीत गेले. ह्याच आत्मविश्वासाच्या बळावर दिलीपबरोबर ‘सौर आरोग्य’ ह्या ग्रंथाच्या लेखनातही सहभागी झाले.

ग.सं.नं मला जसं ‘लिहितं’ केलं, तसंच ‘बोलतं’ही. ग.सं. सुरू झाल्यावर अनेक वाचकांची पत्रं यायची. त्यांना इथे येण्याची, काही विषयांवर विस्तृत चर्चा करण्याची इच्छा असायची. त्यातून कुडाळ्यात शिबिरं घेण्याची कल्पना पुढे

आली. त्यामध्ये पुस्तकांमधले सगळे वैचारिक आयाम विस्तारानं मांडायचेच; पण, त्याचबरोबर व्यावहारिक भागही सविस्तर मांडायचा; बाह्य पर्यावरणाइतकंच आंतरिक पर्यावरणाचं संतुलनही महत्त्वाचं असल्यानं त्यासाठी योग आणि आयुर्वेद ह्या शास्त्रांमधली आदर्श जीवनशैली सांगायची असं ठरलं. मग, वैचारिक मांडणी दिलीपनं करायची; तर, योग, आयुर्वेद, निसर्गस्नेही जीवनशैलीची व्यावहारिक बाजू मी घ्यायची अशी वाटणी केली. शिबिरं घरातच असल्यानं गट छोटे असायचे. त्यामुळे मी सहजतेनं त्यांच्यापुढे बोलू लागले. पुढे आम्ही बाहेरगावीं जाऊन १ वा २ दिवसांची अनिवासी शिबिरं घेऊ लागलो. अहमदाबादेत हिंदीमधून, तर बंगळूरुत इंग्रजी-मधूनही शिबिरं घेतली. तिथे मी खूप

उच्च प्रतीच्या नाही; पण, कामचलाऊ हिंदी आणि इंग्रजीतून बोलू शकले. शिबिरांव्यतिरिक्त स्वतंत्रपणेही व्याख्यानं द्यायला लागले. एकदा तर दिलीपला नंदुरबारला व्याख्यानाचं आमंत्रण आलं होतं; पण, त्याला एक छोट्यासा अपघात झाल्यामुळे तो जाऊ शकला नव्हता. त्यावेळीं मी तिथे जाऊन त्याचा ‘विकासाची संकल्पना’ हा विषय मांडला.

ग.सं.मध्ये आतापर्यंत विविध विषय हाताळले गेले आहेत. प्रत्येक वेळीं, प्रत्येक विषयावर आमची आधी चर्चा होतेच. विशेषांकाचा विषय तर २-३ महिने आधीपासून चर्चेत असतो. मग त्यानिमित्तानं आपोआपच त्या विषयाचा अभ्यासही घडतो. ह्या सगळ्यातून वैचारिक प्रगल्भता नक्कीच वाढली. पर्यावरण-विचारही अधिकाधिक सखोल होत गेला. त्यामुळे निसर्गस्नेही जगणं हे कर्मकांड झालं नाही. ‘नियम आणि अटीची जंत्री करून ती पाळणं’ असं जगण्याचं स्वरूप कधीच झालं नाही; उलट, विचारपूर्वक कृती घडल्यामुळे त्यात (पृष्ठ २ वर)

दिलीप कुलकर्णी

गेल्या लेखांकाच्या अखेरीस मी ३ घटना वाचकांपुढे विचारार्थ ठेवल्या होत्या. तो कोणत्या प्रकारचा खेळ झाला ह्याच विश्लेषण आता आपण करू या.

(१) शेजाऱ्यांच्या बागेतली फुलं पूजेसाठी तोडली : जे सकाळी फिरायला जातात त्यांच्या दृष्टीला अशा घटना प्रायः रोज पडत असतात. हातात एक छोटी पिशवी घेतलेले आजी, आजोबा वा मध्यमवयीन गृहस्थ बंगल्यांच्या कुंपणाबाहेर आलेल्या, किंवा कुंपणातून हात घालून पकडता येतील अशा फांद्यांची फुलं तोडताना दिसतात. त्यांना फुलं मिळाल्यांनं ते ‘जिंकतात’, आणि कष्टानं लावलेली-वाढवलेली-जपलेली फुलं चोरीला गेल्यांनं मालक ‘हरतात’. म्हणजे हा जीत-हार प्रकारचा खेळ झाला. ह्या सभ्य चोरांना हटकावं, ते उद्दामपणे ‘देवासाठीच तर नेतोय नं’ अशी शिरजोरी करतात.

मालकांना अशा प्रकारांची चीड येणं स्वाभाविक आहे. त्यांनी सौंदर्य, सुगंध, प्रसन्नता ह्यांसाठी फुलझाडं लावलेली असतात. मग तेही जिंकू पाहतात : ते कुंपणाला बारीक जाळी बसतात; किंवा दगडी भिंत घालून घेतात. म्हणजे आता मालक ‘जिंकतात’ नि फूलचोर ‘हरतात’. मालक कधीकधी वैयातगून कुंपणापासून हातभार अंतरावरची फुलझाडं काढून टाकतात. हा झाला ‘हार-हार’ खेळ.

हा खेळ ‘जीत-जीत’ प्रकारात परिवर्तित होऊ शकतो का? —निश्चित. फूलचोरांनी आपल्या घराभोवती, किंवा बाल्कनीत कुंड्यांमध्ये फुलझाडं लावावीत, नि अशा प्रकारे मिळतील तेवढीच फुलं देवाला वाहावीत. किंवा सरळ बाजारातून फुलं विकत आणावीत. ह्या दोन्हीपैकी काहीही केलं, तर त्यात दुसरा पक्षच नसल्यांनं ‘खेळ’च होत नाही. किंवा मग

ग.सं.संगे... (पृष्ठ १ वरून)

सहजता आली. ह्या सततच्या विचारांच्या देवाण-घेवाणीमुळे आमच्या दोघांमधली वैचारिक एकवाक्यताही अधिक दृढ झाली.

ग.सं.मुळे आमची अनेक व्यावहारिक कौशल्यं विकसित झाली. उदाहरणार्थ, २५ जणांचे ३ दिवसीय शिबिर आम्हाला घरातच घेता यायला लागलं. ग.सं.नं १०व्या वर्षात पदार्पण केलं, त्या निमित्तानं डिसेंबर, २०१०मध्ये आम्ही दापोलीत ‘पर्यावरण साहित्य संमेलन’ आयोजित केलं. त्यावेळी पर्यावरण-क्षेत्रातल्या अनेक विचारवंतांचे विचार तर ऐकायला मिळालेच; पण, संमेलनाच्या आयोजनाचा अनुभवही खूप काही देऊन गेला.

घरी येणारे असंख्य प्रकारचे पाहुणे ही सुद्धा ग.सं.चीच देणगी आहे. अनेक शोर विचारवंत, कार्यकर्ते आमच्याकडे येऊन गेलेले आहेत. त्यांचं आदरातिथ्य करण्याचं भाग्य तर लाभलंच; पण, त्यांच्याबरोबरच्या गप्पा-चर्चांमधून खूप मोठा वैचारिक ठेवाही मिळाला. आम्हाला स्वतःचा कुठलाही ‘रंग’ नसल्याचा हा फायदा. इथे सर्वोदयी विचारवंत कै. ठाकूरदासही बंगही येऊन राहून गेले. रा.स्व. संघाचे सरकार्यवाह भैयाजी जोशी हेही येऊन गेले; ज्ञान-प्रबोधिनीचे संचालक गिरीशराव बापटही आले, आणि समाजवादी

त्या घरमालकाला नम्रपणे जाऊन विचारावं की, “मी तुमच्या बागेला पाणी घालण्याचं काम करीन, नि त्या बदल्यात देवपूजेसाठी चार फुलं नेत जाईन. असं चालेल का तुम्हाला?” इथे ‘पाणी घालण्याची तयारी’ ही स्वेच्छेनं स्वीकारलेली हार आहे. त्यामुळे हा खेळ ‘हार-जीत’ असा होतो. पण, ही ‘उदात्त हार’ असल्यामुळे हरणाराही एका प्रकारे जिंकतच असतो, नि त्यातून तो खेळ ‘जीत-जीत’ असा होतो. मग घरमालक त्या आजोबांना म्हणतो : “नको हो आजोबा! अहो, बागेला पाणी घालण्याचे कष्ट ते किती? दोन तांबे पाणी घातलं की जाई, कुंद, मोगरा फुलांनी डवरून जातो. त्यातली चार फुलं तुम्ही देवासाठी नेलीत, तर आमची काही हरकत नाही. तुम्ही अगदी गेटमधून आत येऊन नि:संकीचपणे फुलं नेत जा.”

—प्रत्येक माणसामध्ये वाईटपणाही असतो नि चांगुलपणाही. आपण फुलं चोरली, तर मालक ‘हरल्यांनं’ त्याच्यातला वाईटपणा प्रकट होतो. आपण ‘मी पाणी घालीन’ म्हटल्याबरोबर तो ‘जिंकतो’, नि त्याच्यातला चांगुलपणा प्रकट होतो. त्यामुळे स्वेच्छेनं ‘उदात्त हार’ स्वीकारणं, हा ‘जीत-जीत’ खेळाकडे जाण्याचा सर्वोत्तम मार्ग आहे.

(२) पान खाऊन थुंकलो : हा खेळ उघडपणे ‘जीत-हार’ ह्या प्रकारचा आहे. पान खाणारा जिंकतो, आणि बाकीचे हरतात. ह्या हरण्याचे अनेक प्रकार आहेत. जर ती पिंक कुणाच्या अंगावर-कपड्यावर पडली/उडाली, तर मग शिव्यागाळी किंवा हाणामारीही होते. जर रस्त्यावर वा जिन्यातल्या कोपऱ्यात (गणपतीच्या खाली) कुणी नसताना थुंकलं, तर इतरांची हार अदृश्य असते : त्यांना फक्त घाणीचा वा रोगजंजूचाच त्रास सहन करावा लागतो.

विचाराचे कै. नरेंद्र दाभोळकरही! पर्यावरणाच्या क्षेत्रातले कै. प्रकाश गोळे, प्रा. श्री. द. महाजन सर, प्र. के. घाणेकर सर, किरण पुरंदरे असे अनेक अभ्यासक येऊन गेले. प्रकाश आणि मंदा आमटे, लक्ष्मण लोंढे, भानू काळे, अनिल आणि शोभा भागवत, दत्तप्रसाद दाभोळकर, ...अशांचे पाय ह्या घराला लागले हे घराचं भाग्यच.

ग.सं.मुळे झालेला एक आगळाच लाभ म्हणजे माझी कमी झालेली भीती. ग.सं.च्या छपाईचं काम पुण्यात होणार होतं, नि दिलीपला त्यासाठी दरमहा ५-६ दिवस पुण्यात राहावं लागणार होतं. त्यासाठी माझी मानसिक तयारी होणं आवश्यक होतं. कारण, मी जीव मुटीत धरून राहिले असते, तर मुलांनाही असुरक्षित वाटलं असतं, आणि दिलीपही पुण्यात त्याचं काम निश्चितपणे करू शकला नसता. अर्थात ह्या बाबतीत तेव्हा ११ आणि ७ वर्षांच्या असलेल्या अमेय-सृजननीही मला खूपच सहकार्य केलं. ह्या सगळ्याचा फायदा असा झाला की, आता आमच्या चौघांपैकी कोणीही आमच्या ह्या जंगलातल्या एकाकी घरात निर्धास्तपणे एकटा राहू शकतो! भीतीवर मात करण्याची क्षमता आमच्यात विकसित झाली.

संपादन, संगणकावरचं काम हे मात्र मला अजूनही जमत नाही. दिलीप, अमेय हेच ती कामं सांभाळतात. संगणकावर लेआऊट करणं मला शिकायचंय. तो विकास केव्हा होतोय बघू या. ☺

असे हरलेले लोक मनोमन वा उघडपणे फक्त शिव्याच देऊ शकतात.

आता ह्या खेळाची पुढे २-३ रूपांतरं होऊ शकतात : एक म्हणजे हरलेल्या एखाद्यांनं मनात खुन्नस ठेवून, पान खाऊन जिंकलेल्यावर थुंकायचं. ह्यात सूडाचं समाधान आहे; पण, खेळ ‘जीत-हार’ असाच राहतो : दोघांपैकी कुणी तरी एक जण जिंकतो नि दुसरा हरतो. दुसरा पर्याय म्हणजे सगळ्यांनीच पान खाऊन आजूबाजूला थुंकायचं. ह्यातली हार-जीत गटाची आहे : थुंकाणारे जिंकतात आणि घाण, रोगराई, ह्यांमुळे समाज हरतो. सध्याची आपली स्थिती ही आहे.

हे ‘जीत-हार’ (नि म्हणून अंतिमतः हार-हार) खेळ ‘जीत-जीत’ प्रकारात बदलायचे असतील, तर ‘कुणीच न थुंकाणं’ हा एक पर्याय आहे. थुंकायचं असेल, तर सोबत एक पिकदाणी वा अ-पारदर्शक प्लॅस्टिकची पिशवी बाळगणं हा दुसरा पर्याय. (ती रोज धुवून पुनःपुन्हा वापरावी.) तिसरा पर्याय म्हणजे थुंकाण्यासाठी मोरी-बेसिनपर्यंत जायचं, नि नंतर पाणी टाकून आपली आपण ती घाण वाहवून घालवायची. थुंकाणं ही आपलीच जीत, आणि ती घाण आपणच साफ करणं ही आपलीच हार. पण ही हार स्वेच्छेनं स्वीकारली, तर ‘उदात्त हार’ बनते. तीमुळे सर्वजणच जिंकतात : आपल्यालाही स्वच्छ बेसिन/मोरी मिळते नि इतरांनाही.

पण, ह्या ‘जीत-जीत’ खेळाचा पट जरा व्यापक केला की, तो खेळही ‘जीत-हार’ कसा आहे हे लक्षात येतं. शहरातले सर्व लोक थुंकीवर पाणी टाकून ‘जीत-

जीत’ खेळ खेळतील; पण हे पाणी पुढे कुठे जातं? —ते नदीत सोडून दिलं जातं, नि खालच्या बाजूच्या लोकांना तेच दूषित पाणी प्यावं लागतं. म्हणजेच शहरं जिंकतात नि खेडी हरतात. हेच मानवी मलमूत्राचंही होतं. त्यामुळे एका व्यापक स्तरावर जीत-जीत खेळ व्हायला हवा असेल, तर प्रत्येक व्यक्तीची त्याज्य द्रव्य ही जमिनीत जायला हवीत, जिथे सूक्ष्मजीव ती विघटित करून टाकतील. ह्यातून मानवी जिंकेल, नि अन्न मिळून सूक्ष्मजीवही जिंकतील. ह्यासाठी ‘वि-शहरीकरण’ (de-urbanization) आवश्यक आहे; ‘विकेंद्रित वस्त्या’ हे निवासाचं स्वरूप आवश्यक आहे. हा विचार अंतिमतः एका पूर्णतः वेगळ्या विकासनीतीकडे आणि जीवनशैलीकडे घेऊन जातो.

‘कुणीच पान खाऊन न थुंकाणं’ हा म्हणूनच एक मर्यादित उपाय आहे; त्यातून फक्त थुंकाण्यावर उपाययोजना होईल. पण, मलमूत्र-विसर्जन कसं थांबवणार? त्यामुळे विकेंद्रित राहणी; प्रत्येकानं थेट मातीतच मलमूत्राचं विसर्जन करणं हाच अंतिमतः योग्य उपाय ठरतो. आपण कुठून कुठे पोहोचलो पाहा!

(३) उगीच वाहणारा सार्वजनिक नळ बंद केला : ही एका प्रकारची ‘उदात्त हार’ आहे. वाहता नळ बघून एखादा जर असं म्हटला की, ‘नळ मी चालू केलेला नाही, त्यामुळे मी तो बंद करण्याचा संबंधच काय’, तर न्यायतः ते अयोग्य ठरणार नाही. नळ बंद करणं ही ज्यानं/जिनं चालू केला, त्याची/तिची जबाबदारी आहे. पण, समजा, एखाद्याच्या हातून तो चुकून चालू

राहिला असेल, तर पाणी वाहू देत राहायचं का? पाणी-ऊर्जा वाया घालवायची का? की, व्यापक सामाजिक हितासाठी काही सेकंद खर्च करून तोटी बंद करायची; आपण हार स्वीकारून निसर्गाला जिंकवायचं? हा दुसरा पर्याय योग्य.

पण, ह्यात एक खोच आहे. सामाजिक जाणीव नसलेले लोक नळ कधीच बंद करणार नाहीत; अन् ह्या सजग नागरिकांनी मात्र कायम उदात्त हार स्वीकारून असे वाहते नळ बंद करायचे, असं ह्यातून होणार का? सजग नागरिकांची सतत हार, नि बेजबाबदारांची सतत जीत असा खेळ फार काळ चालू शकणार नाही; कारण, मग ती हार ‘उदात्त’ न राहता लादलेली, अवमानकारक अशी असेल. काही काळांनं तो सजग नागरिक वैयातगून नळ बंद करणं सोडून देईल. मग पाणी-ऊर्जा वाया जाऊन नगरपालिका हरेल, समाज हरेल, नळ बंद न करणारा तो नागरिकही हरेल. म्हणजे हा खेळ ‘हार-हार’ होत जाईल.

‘आपण चालू केलेला नळ आपणच बंद करणं’ ही स्वैच्छिक हारच अंतिमतः जीत-जीत खेळात परिवर्तित होऊ शकते. चुकून उघडा राहिलेला नळ बंद करावा हे योग्यच; पण, तो उघडा राहणारच नाही ह्याची दक्षता प्रत्येकानं घेणं, हे सर्वांत योग्य. (क्रमशः) ☺

तपपूर्तीनिमित्त आलेल्या मान्य-वरांच्या संपूर्ण पत्रांना ह्या अंकात स्थान देता आलं नाही; ती पत्रं पुढच्या अंकांत यथास्थान प्रसिद्ध होतील.

ग.सं.च्या तपपूर्तीनिमित्त

आढावा प्रबोधनाचा

गेल्या १२ वर्षांत ग.सं.नं अनेक विषयांवर वाचकांचं प्रबोधन केलं. तपपूर्तीनिमित्त त्याचा संक्षिप्त आढावा क्रमशः प्रसिद्ध करीत आहोत. नोंदीचा क्रम : सदराचं नाव, लेखकाचं नाव, लेखांची संख्या आणि विषय. (पु) = पुस्तकरूपांनं प्रकाशित.

१. हरित संदेश / दिलीप / १७ लेख : घोषवाक्यांच्या आधारे पर्यावरणासन्नेही कृतीची माहिती. (पु)
२. एकदा काय झालं / नंदिनी थत्ते / २२ काव्ये. मुलांसाठी संदेश. (पु)
३. देणं निसर्गाचं-रक्षण आरोग्याचं / पौर्णिमा / १२ लेख : निसर्गाच्या साहाय्यांनं, आयुर्वेदानुसार आरोग्यप्राप्ती. (पु)
४. सानुले सुंदर / दिलीप, जयंत नेने, प्रा. अनिल दाते, नरेंद्र जोशी / ११ लेख : शूमाखर ह्यांच्या २५व्या स्मृतिवर्षानिमित्त त्यांच्या कार्याचा, विचारांचा परिचय.
५. स्वप्नामधील गावां... / दिलीप, पौर्णिमा / १५ लेख :

- कोकणात येऊन १० वर्षे झाली, त्या काळातले विविध अनुभव.
६. संतुलन स्त्री-पुरुषांचं / डॉ. अलका वाडकर / २२ भाग : मानसशास्त्राच्या दृष्टिकोणातून स्त्री-पुरुषांच्या संतुलनाविषयी. (पु)
७. विकासाची दोन प्रतिमाने / स. ह. देशपांडे व सुबोध वागळे ह्यांच्यामधील चर्चा / ८ लेख.
८. मिती मानवतेची / दिलीप / १२ लेख. आईनष्टाईनच्या १२५व्या जयंतीवर्षानिमित्त त्यांच्या मानवतावादी विचारांचा मागोवा.
९. वाहते ही कणांची जुडी / दिलीप / ४ लेख : आईनष्टाईनच्या $e=mc^2$ ह्या समीकरणाच्या शताब्दीनिमित्त, त्यातूनच जे ‘क्वॉंटम प्रतिमान’ उदयाला आलं, त्याच्या वैज्ञानिक व सामाजिक परिणामांविषयी.
१०. साध्या राहणीचे समाज / डॉ. निखिल मेहता / ४ लेख : ब्रह्मदेशी लोकांच्या राहणीचा परिचय.
११. कुंडीतला वैद्य / वैद्य नलिनी गीते / २१ लेख : परसबागेत/कुंडीत लावता येण्याजोग्या औषधी वनस्पतींची माहिती.
१२. विकास-विचार / प्रकाश गोळे / ७ लेख : भारत हा ‘निसर्गप्रधान’ देश असल्यांनं त्यानं कशा प्रकारे विकास करावा ह्याविषयीचं चिंतन. (क्रमशः)

अखेरचा दंडवत

तून त्यांनी ह्या मांडणीला एका औपचारिक अभ्यासक्रमाचं स्वरूप दिलं. त्यांच्या एक वर्षांच्या पदविका-पाठ्यक्रमातून अनेकांना व्यापक विचारांची, आणि निसर्गाचं संरक्षण, संवर्धन, पुनरुज्जीवन कसं करायचं ह्याची माहिती झाली. सोसायटीच्या ‘जर्नल’चा प्रतिवर्षीक अंक हा एक विशेषांकच असायचं. त्यात प्रामुख्यांनं सरांचंच लेखन असायचं. सरांनी मराठीतून खूप विषय जन-सामान्यांपर्यंत पोहोचविले. त्यांचं लिखाण शास्त्रीय असूनही सोपं असायचं. बहुधा कवयित्री आईमुळे असेल : त्यांच्या लेखनात एक लालित्य असायचं. त्यांची एक लेखमाला २००६मध्ये ग.सं.मध्येही प्रकाशित झाली होती. भारत हा देश ‘शेतीप्रधान’ नसून ‘निसर्गप्रधान’ आहे अशी मांडणी करत, त्या पायावर आपला विकास कशा प्रकारे करू घेणं इष्ट ठरेल ह्याविषयीचे विचार तीत आहेत.

‘प्रकाश गोळे’ हे नाव मी शाळकरी वयाचा असल्यापासून वाचत होतो. पण, त्यावेळी त्यांची ओळख होती ती एक पक्षितज्ज्ञ म्हणून. सारस क्रांवापासून ते गोफणवालीच्या बळीपर्यंत त्यांनी अनेक पक्ष्यांसंबंधी लिहिलेलं तेव्हा ‘सकाळ’मध्ये वाचायचो. मग हळूहळू त्यांचं पर्यावरण-विषयक लेखन वाचनात यायला लागलं. त्या मांडणीत तात्कालिक मुद्द्यांपलीकडची काही एक मूलभूत मांडणी असायची. गोळे सर मूळचे अर्थशास्त्राचे विद्यार्थी हे बऱ्याच नंतर कळल्यावर मांडणीच्या त्या सखोलपणाचं कारण लक्षात आलं. पर्यावरण हा विषय ‘शास्त्रीय’ बनवून तो रसायनशास्त्र, वनस्पतिशास्त्र ह्यांच्या दावणीला बांधणारे विचारवंत काही कमी नाहीत; पण, गोळे सरांची मांडणी ह्याहून खूप व्यापक असायची. विकासप्रक्रिया, तिचं योग्य/अयोग्य स्वरूप, निसर्गाच्या मूलतत्वांना अनुसरून विकास असा त्यांचा विषयाचा पट व्यापक-बहुआयामी असायचा.

‘इकॉलॉजिकल सोसायटी’च्या माध्यमा-

पण, भाषा अगदी सौम्य. आग्रही-आक्रमक भाषा वापरावी हे त्यांच्या स्वभावातच नव्हतं. गेल्या लोकसभेच्या निवडणुकांपूर्वी त्यांनी पुण्यात अनेक हरित विचारवंतांना एकत्र करून ‘हरित (राजकीय) पक्षाचा जाहीरनामा’ प्रसिद्ध केला. हा प्रयत्न चांगला होता; पण, ‘राजकीय पक्ष’ ही गोष्ट सरांच्या स्वभावाशी काहीशी विसंगत होती. हेच खरं.

त्यांच्या अभ्याससहली कोकणाच्या अभ्यासासाठी येत, तेव्हा अधूनमधून ते सर्व जण आमच्याकडेही येत. सर आणि स्वाती मंडम त्या निमित्तानं अनेकदा आमच्या घरी आले. ‘पर्यावरण-साहित्य-संमेलना’च्या बीज-भाषणासाठी आम्ही त्यांनाच निर्मात्रित केलं होतं.

सध्याची विकासनीती कशी चुकीची आहे; निसर्गकिंद्री भूमिकेतूनच सर्व धोरणं कशी आखली पाहिजेत हे अभ्यासपूर्वक सांगणारा एक विचारवंत पर्यावरण-चळवळीनं गमावला आहे. ‘इकॉलॉजिकल सोसायटी’ त्यांचं हे कार्य पुढे चालू ठेवेल अशी आशा करू या. —दि.कु.

२ गतिमान संतुलन सौर पौष, शके १९३५

‘पु नर्जन्म असतो की नाही हे आम्हाला ठाऊक नाही; पण असलाच, तर मागच्या जन्मी आम्ही निश्चितपणे भारतीय असणार : त्या शिवाय का आम्हाला ह्या देशाविषयी इतकी आपुलकी वाटते?’— काता-ब्लॉका विचारतात. तुम्हा-आम्हा जन्मानं भारतीय असणाऱ्यांना भारताविषयी जेवढी ओढ, आपुलकी वाटते, तितकीच ती वाटणाऱ्या आमच्या ह्या दोन मैत्रिणी. आणि त्यांच्या जीवनशैलीविषयी विचाराल, तर अत्यंत उच्च स्तरावरची युरोपीय जीवनशैली त्यागून गेली बारा वर्षे त्या अत्यंत साधेपणानं ‘आयुर्वेदिक जीवनशैली’ जगताहेत.

त्यांचा आणि आमचा परियच होऊन सुमारे १० वर्षे झाली. पुण्याचे डॉ. निखिल मेहता ह्यांनी हा परिचय करून दिला. त्यांच्या जीवनकहाण्या ऐकल्यावर व्यक्तीच्या जीवनात किती आमूलाग्र परिवर्तन होऊ शकतं ह्याचं आश्चर्य वाटतं. ह्या लेखात त्यांच्या जीवनप्रवासाविषयी, त्यांची राहणी कशी साधी बनत गेली आणि जगणं अधिकाधिक ‘आयुर्वेदिक’ कसं बनत गेलं ह्याविषयी आपण जाणून घेणार आहोत.

काताचं पूर्ण नाव काताल्लिना. ती आणि ब्लॉका ह्या दोघीही मूळच्या दक्षिण (लॅटिन) अमेरिकेतल्या ‘कोलंबिया’ ह्या देशातल्या. काताचं प्राथमिक शिक्षण झालं एका फ्रेंच शाळेत आणि माध्यमिक शिक्षण यू.एस्.-मधल्या शाळेत. गोल्फ, घोडदौड, टेनिस, बास्केटबॉल, व्हॉलीबॉल, पोहणं, शिवण-काम, स्वयंपाक...त्या स्तरावरच्या जगण्यासाठी जे जे आवश्यक होतं, त्यांत ती तरबेज झाली. मग तिनं रसायन-अभियांत्रिकीची पदवी घेतली, नि त्या पाठोपाठ संगणक, तांत्रिक प्रकल्पांचं व्यवस्थापन ह्यांच्याही. त्यानंतर तिनं यू.एस्. आणि फ्रान्समध्ये अनेक नामांकित उद्योगांत नोकऱ्या केल्या. दरम्यान तिनं एका वर्गमित्राशी लग्नही केलं.

उद्योगांत काम करत असताना ती एक नमुनेदार ‘अपवर्डीली मोबाईल’ व्यवस्थापक होती. ती सांगते : “मी दिवसाचे २६ तास काम करायची. प्रकल्पांची समन्वयक म्हणून अक्षरशः रोज युरोपभर प्रवास करायला लागायचा. त्यामुळे माझी जीवनशैली ही नमुनेदार उच्चस्तरीय व्यवस्थापकाची होती. नाश्ता मिलानोत, दुपारचं जेवण अॅमस्टरडॅममध्ये आणि रात्री जेवायला लंडनमध्ये असा प्रकार. शनिवार-रविवार पॅरिसला घरी येऊन सूटकेस नव्या कपड्यांनी भरून घ्यायची. पगार भरपूर मिळायचा. मग खर्चही अफाट करायचा. विमानतळावरच्या महागड्या दुकानात व्हिस्कीच्या बाटल्या, क्यूबन सिगार, स्विस् चॉकलेट अशा उंची वस्तू खरेदी करत राहायच्या.”

वरवर पाहता आपल्याला हे सगळं ‘ग्रेट’ वगैरे वाटतं; पण, ‘जावे त्याच्या वंशा’ हेच खरं. अशा कामांचा, जबाबदाऱ्यांचा, धावपळ-दगदगीचा मनावर प्रचंड ताण येतो. काताचं तेच झालं : “मनावरच्या ताणांमुळे माझ्या आरोग्याची प्रत खालावत गेली. स्थूलपणा, त्वचा-विकार, अनियमित पाळी, श्वसन अचानक थांबणं, मज्जारज्जूची अकार्यक्षमता ह्या व्याधींनी मी ग्रासली गेले. ताण कमी करण्यासाठी मी प्रचंड धूम्रपान करायची; पण, त्याचा अधिकच त्रास व्हायचा. सामान्य निकषानुसार मी एक ‘यशस्वी व्यवस्थापक’ होते; पण माझ्या दृष्टीनं मी ‘success-fool’ होते. घटस्फोट झाल्यानं मी एकटी होते—एकटीनंच हे सगळं सहन करत होते.”

“पण मग इतकी भयंकर दुखणी असताना हे सोडून द्यावं, दुसरं काहीतरी करावं असं वाटलं नाही का तुला?”

“सारखं वाटायचं; पण, मनाचा धीरच व्हायचा नाही. मला नोकरी नसेल, पैसा-

प्रतिष्ठा-ओळख नसेल, तर माझ्यावर कुणीही प्रेम करणार नाही असं वाटायचं. मुख्यप्रवाहाच्या बाहेर माझ्यासाठी पूर्ण अंधार, पोकळी होती. त्यामुळे यातना सोसत त्यातच गटांगळ्या खात पुढे जाणं भाग होतं. पंधरा वर्षे मी ह्या स्थितीत होते.”

तिला ह्यातून बाहेर पडायला मदत झाली ब्लॉकाची. ती काताची लांबची जाऊ. घरची श्रीमंत. वडील विमा-प्रतिनिधी. आई मानसशास्त्राची अभ्यासिका. आईच्या सामाजिक दृष्टिकोणामुळे ब्लॉकाला लहानपणापासून सामाजिक कार्याची आवड निर्माण झाली. आईनं झोपडपट्टीतल्या मुलांसाठी एक शालापूर्व अभ्यासक्रम तयार केला होता. ब्लॉका आणि तिचे बालमित्र त्यात उत्साहानं सहभागी झाले. ती १५ वर्षांची असताना ते सर्व कुटुंब वर्षभरासाठी लंडनला स्थलांतरित झालं. तिथल्या परदेशी विद्यार्थ्यांसाठीच्या शाळेत तिला जगभरातले मित्र-मैत्रिणी मिळाल्या. त्यांचं घर हे कोलंबियातल्या विचारवंतांचं एकत्र भेटण्याचं ठिकाण होतं. ह्याच काळात ब्लॉकाचे विचार डाव्या बाजूला झुकले. ती अॅम्नेटी इंटरनॅशनलचंही काम करू लागली.

वर्षभरानं कोलंबियात परतल्यावर तिनं समाजशास्त्राचा अभ्यास सुरू केला. तो पुरा व्हायला तब्बल दहा वर्षे लागली; कारण, ह्या काळात ती राजकारणात सक्रिय होती. दुसरं कारण म्हणजे असंख्य दुखणी : आतून पोखरत जाणारी—बरी न होणारी. तिच्या गुडघ्यांवर १० शस्त्रक्रिया झाल्या. प्रारंभी तिनं अॅलोपॅथी नाइलाजानं स्वीकारली; पण, नंतर मात्र ती अॅक्युपंचर, होमिओ-पॅथी, निसर्गोपचार ह्या पद्धतीकडे वळली. शाकाहारी बनली. ती ‘M-19’ ह्या दहशतवादी गटाची ५-६ वर्षे सदस्य होती; पण, ह्या दुखण्यांमुळे तिला ‘वैचारिक सदस्यत्वा’वरच समाधान मानावं लागलं.

दरम्यान तिच्या आई-वडिलांचा घटस्फोट झाला, नि शिक्षिकेच्या पगारात तीन मुलांचा सांभाळ करण्याची पाळी आईवर आली. मग तिनं एका जर्मनीय माणसाशी दुसरं लग्न केलं. त्याचं भलं मोठं खासगी जंगल होतं. दुखण्यांनी गांजलेल्या आणि दहशतवादाच्या मार्गाविषयी भ्रमनिरास झालेल्या ब्लॉकाला तिथल्या रोपवाटिकेच्या आणि वृक्षारोपणाच्या कामातून काहीशी मनःशांती मिळाली.

एके दिवशी घरून जंगलाकडे जात असताना दहशतवाद्यांनी ब्लॉकाला पळवून नेलं. २० दिवस ती त्यांच्या ताब्यात होती. तिच्या सुटकेसाठी आईला मोठी खंडणी द्यावी लागली. ह्या प्रसंगानंतर कोलंबिया सोडून ते सर्वजण फ्रान्समध्ये येऊन स्थायिक झाले. ही गोष्ट १९९२ मधली.

पहिली पाच वर्षे ब्लॉकानं जगण्यासाठी आणि शिक्षणासाठी पैसे हवेत, म्हणून अनेक कामं केली : कठपुतळीचा खेळ, गवंडीकाम, दुभाषी, भाषांतरकार, स्पॅनिशची शिक्षिका, इत्यादी. ह्यातून तिला कमीत कमी पैशांत जगण्याची सवय लागली. ती रस्त्यावरच्या भाजीवाल्याकडून, तो शेवटी फेकून देणार असलेल्या भाज्या फुकटात आणायची; जुने कपडे विकत घ्यायची; पुस्तकं विकत न घेता वाचनालयातून आणायची; निःशुल्क असलेले सांस्कृतिक कार्यक्रमाच पाहायची. मात्र, तिला दारूचं आणि हशीशचं व्यसन होतं. काही दिवसांनी तिचं एका फ्रेंच मित्राबरोबर लग्नही झालं. साहित्यातली M.A. पदवीही तिनं मिळवली.

पाच वर्षांनंतर ती काताबरोबर काताच्या सीन नदीतल्या नौकागृहात राहू लागली. दोघींच्याही जीवनात परिवर्तनाचा क्षण आला तो ह्याच काळात : एका युरोपियन जोडप्यानं—तो फ्रेंच एथनोबोटॅनिस्ट आणि ती फायटोथेरपिस्ट—आल्प्स पर्वतात रान-भाज्यांसंबंधीची (wild edible plants) एक कार्यशाळा आयोजिली होती, तिच्यात ह्या दोघी सहभागी झाल्या. पहिल्या

आठवड्यात जाणकार आचाऱ्यांनी रानभाज्यांपासून चविष्ट भाज्या नि पदार्थ कसे बनवयाचे हे शिकवलं. दुसरा आठवडा होता ‘Soft Survival’चा. आठ दिवस आल्प्समध्ये हिंडून जे काही मिळेल त्याच्या आधारे जगायचं होतं. झोपण्याची पिशवी (तंबू नाही), काही भांडी, अर्धा कि.ग्रॅ. गव्हाचं पीठ, २ लिटर ऑलिव्हचं तेल आणि मिठाची पुडी एवढंच सामान सोबत न्यायला परवानगी होती. काड्यापेटी वा लायटर न्यायला बंदी होती. खाण्यायोग्य वनस्पती गोळा करून खायच्या अन्ननिर्मळ झऱ्याचं पाणी प्यायचं.

‘आपल्याला असंही जगता येऊ शकतं’ हा पंधरा दिवसांचा अनुभव त्यांना अंतर्बाह्य हलवून टाकणारा होता. सभोवती निसर्गात अन्नच अन्न आहे आणि परसबागेची काही आवश्यकताच नाही, असं त्यांना जाणवलं. आपण ‘तण’ म्हणून ज्यांचा नाश करतो, त्या पौष्टिक भाज्या असतात हा साक्षात्कार झाला. “मग अशा भाज्यांचे विविध पदार्थ करण्याचा आम्हाला नादच लागला. आमचे मित्र हे आमच्या ‘प्रयोगांचे उंदीर’ बनले,” काता गंमतीने सांगते. “हिरवा ब्रेड, विविध रानफुलांनी सजलेल्या कोशिंबिरी, रान-भाज्यांचे मुरंवे, वाटेल ते पुरण भरून केलेले पाय, ओकच्या बियांचे पदार्थ... भलतीच मजा यायची.”

मग कातानं व्यवस्थापकाच्या नोकरीला रामराम टोकला. फ्रान्समध्ये बेकार राहण्याची मजा अनुभवली. फ्रेंच-पाककला-विद्यालयात प्रवेश घेऊन ती स्वयंपाकाच्या पद्धती शिकू लागली. त्या रानभाज्यांवर वापरू लागली. आश्चर्य म्हणजे काही महिन्यांतच तिची बहुतेकशी दुखणी संपली किंवा खूप कमी झाली!

पण, फ्रान्समध्ये पैसे न कमावता फार काळ जगणं अशक्य होतं. म्हणून मग त्या दोघींनी फ्रान्स, किंबहुना युरोपच सोडून जरा स्वस्त ठिकाणी जायचं ठरवलं. पण, जायचं कुठे? कोलंबियात परतणं अशक्य होतं; आफ्रिका फारच मागास होता. मग आशिया हाच पर्याय उरला. त्यातून भारताचं नाव पुढं आलं. इथल्या मिश्र संस्कृतीतून आपल्याला बरंच काही शिकता येईल; वेगळं काहीतरी करता येईल असं वाटलं. मुख्य म्हणजे, परतीच्या प्रवासाचं तिकीट नसून चालणारा हा प्रायः एकमेव देश होता. म्हणून काता आणि ब्लॉका सहा महिन्यांच्या ‘पर्यटक व्हिसा’वर भारतात ऑगस्ट २००२मध्ये आल्या. ‘इथे राहणं स्वस्त आहे’ ही सर्वांत मोठी सोय होती. “एकेरी तिकिटावर भारतात येणं ही नियतीची इच्छ होती, हे आम्हाला नंतर कळलं,” ब्लॉका म्हणते.

त्या भारतात आल्या नि गेल्या थेट लडाखमध्ये : तिथे मॉन्सून नसतो ह्या एकमेव कारणामुळे. पण, तिथली परिस्थिती आणि जनजीवन बघून त्यांचं भान हरपलं. रानभाज्या ह्या लडाखी लोकांच्या रोजच्या जेवणाचा भाग होत्या. शिवाय, त्या लोकांची जीवनशैली खूपच निसर्गस्नेही होती. काता-ब्लॉकांनी इंग्रजी न येणाऱ्या स्थानिक महिलांकडून रानभाज्या आणि त्यांच्या पाककृती शिकून घेतल्या. ब्लॉकानं एका वहीत हर्बेरियम केलं आहे. प्रत्येक नव्या वनस्पतीचे नमुने ती वहीत चिकटवते; स्थानिक नावं लिहून ठेवते; शास्त्रीय नावं शोधते, अन्य माहिती आणि खाण्याच्या/औषधी उपयोगांची माहिती लिहिते.

“भारतात आल्यावर चार महिन्यांनी नियतीनं आमच्यासाठी पुढची घटना योजून ठेवली होती,” त्या दोघीही अशाच भाषेत बोलतात, “ती म्हणजे विपश्यनेचं शिबिर.” ब्लॉका सांगते : “ह्या दहा दिवसांच्या शिबिरानं मी पूर्णतः बदलून गेले. आध्यात्मिकता म्हणजे मौन पाळून अंतर्मुख होणं, त्यातून स्वतःलाच अधिकाधिक जाणणं हे मला उमगलं. मग, हळूहळू, तीच माझी जीवनदृष्टी

‘आपली जीवनशैली निसर्गस्नेही बनली पाहिजे’ हे ग.सं.च्या मांडणीचं मध्यवर्ती सूत्र आहे. मुख्यप्रवाही जीवनशैलीतून बाजूला झाल्याशिवाय; ‘भरपूर पैसे’, ‘अपवर्ड मोबिलिटी’, ‘सुरक्षितता’ ह्या भ्रमांचा निरास झाल्याशिवाय आपली ह्या जीवनशैलीकडची वाटचाल सुरू होणार नाही.

तथापि, ज्यांना अशी वाटचाल करायची आहे, अशांना नेहमी डोळ्यांपुढे जिवीत-जागती उदाहरणं लागतात. ती बघून त्यांना ‘पर्याय व्यवहार्य आहे’ असा विश्वास मिळतो, धीर येतो.

म्हणूनच अशा आदर्शाचा परिचय तपपूर्ती-वर्षानिमित्त करून देण्याचं ठरवलं आहे. हे सर्वजण मुख्यप्रवाहातून निर्धारानं अंशतः वा पूर्णतः बाहेर पडलेले आहेत. बरेचसे जण शहरांतूनही बाहेर पडलेले आहेत. चरितार्थाचे कमी हानीकारक, अधिक निसर्गस्नेही पर्याय त्यांनी स्वीकारलेले आहेत. एका व्यापक अर्थानं ते ‘हरित साधक’ आहेत. ते ना कोणत्या संस्थेचे पूर्णवेळ कार्यकर्ते झाले; ना त्यांनी स्वतःची एखादी NGO काढली. चारचौघांसारखंच जगणाऱ्या ह्या सामान्य व्यक्ती वा परिवार आहेत. पण, त्या सामान्यपणात एक असामान्यपण सामावलेलं आहे.

जाणून घेऊ या त्यांच्या ह्या आत्मपरिवर्तनाच्या सजग प्रवासाविषयी. ‘त्यांना जमलं : मग आपल्यालाही का जमू नये’ असं सर्वांना वाटावं; परिवर्तनासाठी मनोबळ मिळावं, दिशा मिळावी म्हणून ही परिचय-माला.

आयुर्वेदिक जीवनशैली स्वीकारलेल्या

काता आणि ब्लॉका

दिलीप कुलकर्णी

बनली. आता दहा वर्षांनी मला असं जाणवतं की, मी स्वयंपाक करत असेन वा स्वच्छता; बाजारात फिरत असेन वा जंगलात; मित्रांशी गप्पा मारत असेन वा तासून तास मौनात बसत असेन; व्याधीशी झुंजत असेन वा तात्पुरती व्याधिमुक्ती अनुभवत असेन... ही सारी माझ्यासाठी आध्यात्मिक जीवन जगण्याची माध्यमं असतात.” त्यांचं आजचं जगणं बघितलं की, ह्यातलं एक अक्षरही खोटं नाही, हे जाणवतं.

“मग नियतीनं आम्हाला आणलं पुण्यात,” ब्लॉका आपली पुढची जीवनकथा उलगडू लागते. “मुळात आम्ही पुण्याला आलो ते अय्यंगारांकडे योग शिकून माझ्या दुखण्यावर उपाय सापडावा म्हणून. पण, तिथे प्रवेशासाठी आम्हाला गर्दीमुळे सहा महिने थांबावं लागणार होतं. त्या काळात नियतीनं आमची ओळख करून दिली निखिल मेहतांशी. ते आहेत MBBS; पण, उपचार करतात आयुर्वेदाचे. पण, औषधोपचारांपेक्षा त्यांचा भर आहे आयुर्वेद हा जीवनशैली म्हणून ‘जगण्या’वर. ते मला म्हणाले : ‘माझ्याकडे तुझ्यासाठी औषध नाही; पण तुझी दिनचर्या-ऋतुचर्या ह्यांविषयीची काही मार्गदर्शक तत्त्वं आहेत. ती पाळलीस तर तुझी तुलाच आरोग्याची प्राप्ती करून घेता येईल.’ अन् अक्षरशः तसंच घडलं. मग, आमच्यासारख्या अनेकांच्या मागणीवरून त्यांनी आयुर्वेदाची ओळख करून देणारा एक अभ्यासवर्गही घेतला. ह्या सगळ्यातून मला शरीराच्या कार्यपद्धतीची जाण आली; शरीरावरचं नियंत्रण वाढलं; अॅलोपॅथीच्या पगड्यामुळे मी जो तुकड्या-तुकड्यात विचार करीत होते, तो एकात्म विचार करायला लागले.”

ह्याच काळात निखिलजींनी त्यांना आमच्याविषयी सांगितलं. त्यांना आमच्या राहणीविषयी उत्सुकता होतीच; पण, त्यांना विशेषकरून रस होता तो पारंपरिक भारतीय आहारातल्या त्रिदोषांच्या संतुलनात. हा पौर्णिमाचाही आवडीचा-अभ्यासाचा विषय असल्यानं त्या आल्या क्षणापासून आमच्या घरात जो ‘कफा’-‘वाता’-‘पित्ता’ ह्यांचा धुमाकूळ सुरू झाला, तो आठ दिवस अखंड चालू होता. मग इथे संवाद व्हायचे ते असे : पौर्णिमानं ‘पुरणपोळी करायची का’ असं विचारलं की, त्या विचारायच्या, “Of what it is made?” “It is a Chapati stuffed with Chana Dal and Jaggery.” “Oh no! Chana Dal will increase my

Vata!” ब्लॉका म्हणायची. “No; for that reason only it is eaten with a lot of Ghee.” असा प्रकार प्रत्येक पदार्थाच्या त्रिदोष-गुणधर्माविषयी चालायचा. (त्यांच्याशी बोलण्यामुळे पौर्णिमाचं इंद्रजी-संभाषण-कौशल्य खूपच वाढलं!) एक दिवस सगळ्या वस्तू त्यांच्या त्यांनी खरेदी करून आणून आम्हाला पास्ता करून खिलवला.

आमच्या इथून २००४च्या वसंतात त्या पुन्हा लडाखला गेल्या. वर्षभरासाठी तिथे राहायचं ठरवलं होतं; पण, तब्बल अडीच वर्षे राहिल्या. अगदी स्थानिक लोकांसारख्या जगल्या. एकीनं जुनं-पडकं घर त्यांना बिनभाड्यानं दिलं. काता-ब्लॉकांनी मातीच्या कच्च्या विटांच्या भिंती चिखलानं बांधून त्याचं नूतनीकरण करून घेतलं. तिकडे प्रचंड गारठ्यामुळे बिनपाण्याचे संडास असतात : ह्यांनी तसा एक संडास तयार केला. एका रिकाम्या शेतात उन्हाळी पिकं घेतली. शेजारणीसमवेत डोंगरदऱ्यांत हिंडून रानभाज्या माहीत करून घेतल्या—भरपूर गोळा केल्या. त्यांच्या पाककृती शिकून घेतल्या. थंडीत उबेसाठी शेण्या हव्यात म्हणून दोन गायी पाळल्या—त्यांचा प्रेमानं सांभाळ केला. गाईना त्यांनी स्पॅनिश नावं ठेवली : मारिपोसा (फुलपाखरू) आणि पानेला (गूळ). ह्या दोन्ही ‘मुलींना’ स्पॅनिश समजायचं. “Panela, Mariposa, a la cama (चला झोपायला)” अशी घराच्या गच्चीवरून हाक मारली की, त्या असतील तिथून हंबरून प्रतिसाद द्यायच्या, नि घरी परतून चारा खाऊन झोपीं जायच्या. “माणूस आणि परशूमधला हा संवाद हा एक अवर्णनीय अनुभव होता,” भावनावश होऊन काता सांगते.

लडाख ही त्यांच्यासाठी निसर्गस्नेही जीवनाची पाठशाळा ठरली. घरात फक्त पिवळे दिवे—बाहेर मिट्ट काळोख : पॅरिसमध्ये १०-१५ वर्षे राहिलेल्या ह्या दोघी ह्या स्थितीत आनंदानं राहू लागल्या. ओव्हन-शिवाय केक, ब्रेड, पाय, पिझ्झा करायला शिकल्या. फ्रिजशिवाय दूध-दही-लोण्याचं व्यवस्थापन करता यायला लागलं. मांसाहार तर संपलाच; पण, अंडीही खाणं बंद झालं. टॉयलेट पेपरची जागा बारीक फवाऱ्याच्या पाण्याच्या बाटलीनं घेतली. (पृष्ठ ४ वर)

गतिमान संतुलन
सौर पौष, शके १९३५

३

मलमूत्र हे माती-राखेनं झाकून टाकून त्याचं सोनखत करायला त्या शिकल्या. हीटरची जागा तेलाच्या रिकाम्या बरण्यांनी घेतली : सकाळी पाणी भरून त्या उन्हात ठेवायच्या-मध्यान्हीला उकळतं पाणी तयार! गाईचं शेण उघड्या हातांनीच थापून शेण्या करायला लागल्या. टूथपेस्ट वापरणं बंद केलं. त्याऐवजी शेण्या जाळून स्वतःच तयार केलेली राखुंडी वापरायला सुरुवात केली. शांपूची जागा शिकेकाईनं घेतली अन् साबणाची घरगुती उटण्यानं. कच्चं तेल अधिक खाऊ लागल्या-अभ्यंग करू लागल्या. कोल्ड क्रीमऐवजी घरीच केलेलं शतघीतघृत वापरू लागल्या. कपड्यांनी भरलेली कपाटं संपली आणि कपड्यांना इस्त्री करणं थांबलं. मिक्सर नसल्यानं बंद बाटलीत विरजण हलवून लोण्याचं ताक करायला लागल्या. योस्ट न वापरता ब्रेड तयार करायला लागल्या. वस्तू वाहण्यासाठी जाड गवताच्या पाटोपल्या विणायला शिकल्या. "निसर्गाशी एकरूप होऊन कसं जगायचं हे आम्ही लडाखीकडून शिकलो. पूर्वी लोक असेच स्वतंत्रपणे, स्वायत्तपणे जगायचे. बाजारपेठेनं ही आपली कौशल्यं संपवली, आणि आपल्याला परस्वाधीन बनवलं. पैसे कमवायचे नि हे सारं आयतं विकत घ्यायचं. ह्यातून आपण फक्त पैसे कमावणारी यंत्रं बनलो," काता सांगते. आजही त्या दोघी असतील तिथे असंच जगतात. कामांच्या जोडीला दोन तास विपश्यना ध्यानही करतात.

काताला तिथला हिवाळा सहन होत नव्हता. म्हणून मग त्या पठारी भारतात आल्या नि सोयीस्कर ऋतुमानानुसार धरमशाला, वाराणसी, सिक्कीम, राजस्थान, दिल्ली, पुणं अशा ठिकाणी राहत गेल्या. कुडावळ्यातही पुन्हा आठ दिवस येऊन राहिल्या. ह्या वेळेस प्रवासात त्यांच्यासोबत पौर्णिमा होती. ती म्हणाली, "त्या दोघींनी भारत किती स्वीकारलाय ह्याचं उत्तम उदाहरण म्हणजे एस्टी-स्टॅंडवरच्या मुताऱ्यांचा त्यांनी केलेला वापर : त्यांच्या अवस्थेविषयी ना कोणती नाराजी-ना तक्रार." २००७च्या सप्टेंबरात आम्ही चौथी धरमशालेजवळच्या भागसुनागला त्यांचे पाहुणे म्हणून चार दिवस राहिलो. त्यांचे अनेक नातेवाईक—आणि काताचा घटस्फोटित नवरासुद्धा—त्यांच्याकडे राहून गेले. "आम्ही आमची 'डायव्हर्स पार्टी' एकत्रपणे साजरी केली," काता गंमतीनं सांगते.

आता ह्या भटक्या जीवनाचा कंटाळा आला म्हणून त्या निलगिरी पर्वतराजीतल्या कुन्नूरजवळ, शहरापासून जरा लांब अशा राहतात. थोडाफार भाजीपाला पिकवणं, स्थानिक रानभाज्या गोळा करणं, त्यांच्या पाककृती बनवणं हे तर त्यांचं चालू असतंच;

पण, आता २ विषयांवर त्या इंग्रजी/स्पॅनिशमध्ये कार्यशाळाही घेतात : Ayurveda as a Lifestyle आणि Fusion Cooking. त्यांनी स्वतःच एक संकेतस्थळही तयार केलं आहे.

"तुमच्या अर्थाजनांचं काय?" असं विचारल्यावर त्या जरा गंभीर होतात. "असं जगायला कुठे फार पैसे लागतात? आम्ही कार्यशाळा घेतो तेव्हा त्याचंही शुल्क नसतं : विपश्यनेप्रमाणे तुम्हीच परतताना पेटीत दान टाकायचं. पण, त्यातूनही काही ना काही मिळत राहतं. ब्लाका भाषांतर करते त्या कामाचे पैसे तिला मिळतात. खरं म्हणजे जगण्यासाठी पैसे फारच लागतच नाहीत : अन्न लागतं, पाणी लागतं, निवारा लागतो, वस्त्रं लागतात. निसर्ग तर हे सगळं फुकटातच देत असतो!"

—पंधरा वर्षं प्रत्येक दिवशी विमानानं उभा-आडवा युरोप फिरणारी एक बाई हे बोलतीये हे खरं वाटत नाही. माणूस इतका बदलू शकतो? —वास्तव हे कल्पनेपेक्षाही अविश्वसनीय असतं हेच खरं.

पण, परिवर्तनाचा निर्धार असेल, तर व्यक्तीत किती आमूल्य बदल होऊ शकतो ह्याचं आदर्श उदाहरण म्हणजे काता आणि ब्लाका. योग्य जीवनदृष्टी मिळाली की, असं परिवर्तन ही प्रक्रिया मग अवघड न राहता सोपी होऊन जाते.

ब्लाका म्हणते : "आमचं जीवन नित्य समृद्ध होत आहे; आम्ही आतून नित्य विकसित होत आहोत; नित्य विस्तारणाऱ्या क्षितिजांकडे आमचा प्रवास चालू आहे."

मला वाटतं, जीवनशैलीतलं परिवर्तन हे अशा सजग जीवनप्रवासाचं एक सहज फल आहे : विनासायास मिळणारं.

* * *

वाचकहो, काता-ब्लाकांच्या नित्यविकासी जीवनांसाठी आपण त्यांना मनःपूर्वक शुभेच्छा देऊ या. आपण आपल्या व्यक्तिगत शुभेच्छा त्यांना ह्या ई-पत्र्यांवर अवश्य कळवा :

काता : catafuentes@yahoo.fr

ब्लाका : bhobita@yahoo.fr

संकेतस्थळ : www.ayurfusion.com

* * *

ग.सं.च्या तपपूर्ती-वर्षानिमित्त प्रस्तुत होणारी ही लेखमाला, ते वर्ष संपल्यानं, इथे तात्पुरती थांबवत आहोत. आणखी काहींचा परिचय ह्या सदरातून करून देण्याचं मनात आहेच. आपल्या परिचयात असे साधक असतील, तर त्यांची माहिती आम्हाला अवश्य कळवा : यथासमय त्यांचाही परिचय करून देऊ.

इंग्रजी नियतकालिकांतील पर्यावरणविषयक लेखांचा सटीक परिचय

हिरवं वाचन

अजित बर्जे

□ 'सुख' ह्या भावनेचा अनादी काळापासून सुरू झालेला शोध अद्यापही अनुत्तरितच आहे. किंबहुना, आधुनिक काळात भौतिक साधनांमधून शोधले जाणारे त्याचे उत्तर, हे प्रत्यक्षात असंख्य प्रश्नांची मालिकाच निर्माण करत आहे. व्यक्तिगत सुखाच्या पलीकडे कुटुंबाचे, समाजाचे, देशाचे व अंतिमतः मानवजातीचे कल्याण हा विचार आज केवळ मृगजळच ठरवा. एकीकडे पश्चिमी विचारांचा असा पराभव होत असताना जगाला शाश्वत सुखाचा मार्ग आज हिमालयाच्या कुशीत वसलेला, अवघ्या चार दशकांपूर्वी जगाच्या खिजगणतीतही नसलेला, पिटुकला भूतान देश दाखवत आहे. देशाच्या प्रगतीचा मापदंड हा भौतिक वाढीत नसून प्रजेच्या आनंदात आहे ह्याचे धडे हे मध्ययुगीन बौद्ध राज्य सर्व जगाला देत आहे. सर्व जग विषमतेची बीजं रोवणाऱ्या GDPच्या मागे लागलेले असताना 'सकल राष्ट्रीय समाधाना'तून (Gross National Happiness) विकासाची प्रक्रिया राबवण्याचा निर्णय त्या देशाचे राजे जिग्मे सिंग्ये वांगचुक ह्यांनी २००८ साली घटनात्मक राजसत्ताक पद्धती अंमलात आणताना घेतला. सुरुवातीला 'फसव्या योजनेचा पाठलाग' म्हणून जागतिक स्तरावर ह्या विचारधारेची हेटाळणी झाली. पण, पुढे तो सर्व विचारवंतांना इतका आकर्षित करू लागला की, नंतर तीनच वर्षांत संयुक्त राष्ट्रसंघाने त्यांच्या आमसभेत 'विकासाचा सर्वसमावेशक दृष्टिकोण' म्हणून एका ठरावाद्वारे त्याला मान्यता दिली.

डाऊन टु अर्थ ह्या पाश्चिमाच्या ऑक्टोबरच्या दुसऱ्या अंकात 'भूतान्स एक्सपेरिमेंट्स व्हि हॅपिनेस' ह्या लेखात भूतानचे जलविद्युत् व परराष्ट्रीय धोरण ह्यांची मीमांसा करण्यात आली आहे.

ह्या लेखमालेला स्थायी महत्त्व आहे असं जाणवल्यानं पुढच्या महिन्यात ती पुस्तकरूपानं प्रकाशित होत आहे.

वाचकांच्या जीवनशैली-परिवर्तनाला हरित-साधकांची ही ओळख सदैव प्रेरणा-प्रोत्साहन देत राहिली अशी आशा आहे. —संपादक.

ह्या विचारधारेचे मुख्य उद्दिष्ट प्रजेच्या भौतिक उन्नतीबरोबरच आध्यात्मिक, शारीरिक, सामाजिक, सांस्कृतिक व पर्यावरणिक स्वास्थ्यातून प्रदेशाची प्रगती साधणे हे आहे. हा विकास सर्वसमावेशक सामाजिक व आर्थिक विकास, पर्यावरणाचे संरक्षण, संस्कृतीचे संवर्धन व आदर्श शासन ह्या चार स्तंभावर आधारित आहे. मानसिक स्वास्थ्य, शारीरिक स्वास्थ्य, शिक्षण, सांस्कृतिक विविधता, वेळेचे नियोजन, सामाजिक बांधिलकी, आदर्श राज्यकारभार, सुयोग्य जीवनशैली व जैवविविधतेची जपणूक हे नऊ विषय आधारभूत ठरवले गेले आहेत.

शेती व्यवसाय हा त्या देशाचा जरी मुख्य कणा असला व केवळ २.९% जमीन शेतीसाठी वापरली जात असली तरी हे क्षेत्र वाढवण्यासाठी जंगलतोड करायला त्या सरकारचा ठाम विरोध आहे. विकासाच्या सर्वसमावेशक धोरणांतर्गत किमान ६०% जंगल राखण्याचे त्यांचे उद्दिष्ट असताना प्रत्यक्षात क्षेत्र ७१% एवढे आहे. जंगले राखली तरच भूजल-पातळी राखली जाईल व शेतीचे संवर्धन होईल ही शहाणीव तेथील राज्यकर्त्यांना आहे. 'ग्रीन नॅशनल हॅपिनेस' ही केवळ आभासी संकल्पना नसून देशवासीयांच्या चिरस्थायी आनंदी जीवनाची ती गुरुकिल्ली असल्याचे त्या आयोगाचे अध्यक्ष ठामपणे सांगतात. जनसामान्यांच्या अपेक्षा व आकांक्षांचा अचूक ठाव घेऊन प्रवाहपतित न होता, खऱ्याखुऱ्या विकासाची धोरणे ठरवणे त्यामुळे शक्य झाले असे निरीक्षण ते नोंदवितात.

आर्थिक विकास साधण्यासाठी शेती, पर्यटन व जलविद्युत् क्षेत्रांना प्राधान्य देऊन त्यावर भर देण्याच्या धोरणांचा भावनिक, आर्थिक वा पर्यावरणिक लाभ खरोखरीच झाला आहे का, ह्याचा विषयवार आढावा ह्या लेखात पुढे घेतला आहे. नैतिकतेची नाळ तोडून आज भौतिक सुखाची आस धरणाऱ्या उर्वरित जगताला अंतर्मुख होऊन ह्या विकास प्रतिमानापासून खचितच खूप काही शिकण्यासारखे आहे.

दिलीप कुलकर्णी ह्यांची कणकवलीत व्याख्यानमाला
११ व १२ जानेवारी. नगर वाचनालयाच्या वतीने.
* ११ला सायं. : विकास नावाचा भ्रम * १२ला सकाळी : सम्यक् विकासाकडे * १२ला सायंकाळी : उद्याची जीवनशैली. संपर्क : डॉ. विद्याधर करंदीकर : ९४२२४३५४८१ / (०२३६७)२३२३८१. सिंधुदुर्गातील वाचकांना सस्नेह निमंत्रण.

जानेवारीत, नाशकातल्या 'जीवन-उत्सवा'त प्रकाशित होत आहेत

७ नवी पुस्तकं!

राजहंस प्रकाशन

* **ऊर्जा-संयम** : दिलीप कुलकर्णी ह्यांचं नवं पुस्तक.

* **हरित साधक** : सध्या ग.सं.मध्ये सुरू असलेल्या लेखमालेची संवर्धित आवृत्ती.

* **बदलू या जीवनशैली** (२ भाग) : ग.सं.मधील निवडक संपादकीयांचं संकलन.

संतुलन प्रकाशन

* **आकार जीवनाला**

* **जोपासना घटकत्वाची**

* **उगम आणि शेवट**

ग.सं.मधल्या वाचकप्रिय

मालिकांच्या पुस्तिका.

* 'संतुलन प्रकाशना'ची नित्यवाचनीय पुस्तकं *

□ विकासस्वप्न □ विज्ञान, धर्म आणि पर्यावरण □ देणं निसर्गाचं-रक्षण आरोग्याचं

□ हापूसचे खरे रंग (संपादित) □ दहन की दफन (संपादित) □ पर्यावरण घरोघरी !

भेटू या हरित साधकांना!

३० जानेवारी ह्या 'जीवनशैली-दिना'निमित्त नाशिकला २४ ते ३० जानेवारी २०१४ ह्या काळात 'जीवन-उत्सव' आयोजिला आहे. त्यांतर्गत विविध ठिकाणी आयोजिलेले कार्यक्रम असे :

□ **२४ जानेवारी** : सकाळी ९ ते १० : प्रचारफेरी. १० ते ११ : हुतात्मा-स्मारकात उद्घाटनाचा कार्यक्रम. ११ ते १२ : शोभायात्रा.

□ **२५ ते २८ जानेवारी** : विविध शैक्षणिक संस्थांमध्ये हरित-साधकांच्या मुलाखतीचे कार्यक्रम.

□ **२९ जानेवारी** : सायं. ५ ते ८ : हरित साधक आणि जीवन साधकांशी संवाद. सविस्तर परिचय आणि चर्चेचा कार्यक्रम. शुल्क भरून पूर्वनोंदणी आवश्यक.

□ **३० जानेवारी** : सायं. ५ ते ८ : प्रकट सभा. प्रमुख अतिथी : मा. डॉ. राणीताई बंग. ह्या कार्यक्रमात सर्व हरित साधकांचा सत्कार आणि ७ पुस्तकांचं प्रकाशन.

अधिक तपशील, २९च्या कार्यक्रमाची नोंदणी, स्वयंसेवक म्हणून नोंदणी, इ.साठी संपर्क : गौतम भटेवरा : ९८५०१-७४५५५५; मुक्ता नावरेकर : ९४०५१-७७१०६; अजित टक्के : ७५८८३-०६०२९

सर्व वाचकांना हार्दिक निमंत्रण!

नाशकातील वाचक काही हरित साधकांची वा बाहेरगावाहून येणाऱ्या वाचकांची राहण्याची/जेवण्याची सोय करू शकत असतील, तर त्यांनी कृपया संयोजकांशी संपर्क साधावा.

सौर दिनदर्शिका

सौर पौष, शके १९३५
(डिसें. २०१३-जाने. २०१४)

रवि	सोम	मंगळ	बुध	गुरु	शुक्र	शनि
१	२	३	४	५	६	७
८	९	१०	११	१२	१३	१४
२९	३०	३१	जाने.१	२	३	४
१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१
५	६	७	८	९	१०	११
२२	२३	२४	२५	२६	२७	२८
१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८
२९	३०					
१९	२०	जाने.				

गतिमान संतुलन
सौर पौष, शके १९३५

पंजीकरण क्र. : MAHMAR/2002/12860
घोषणापत्र क्र. : PHM/SR/176/VIII/2002, दि.3/10/2002

गतिमान संतुलन

□ फक्त एका वर्षाचीच वर्गणी स्वीकारली जाईल.
□ वार्षिक वर्गणी टपालखर्चासह आहे. □ अंक दरमहा दि.२१ला पोस्टात टाकला जातो. महिनाअखेरपर्यंत तो न मिळाल्यास तशी पोस्टकार्डावरील तक्रार कुडावळ्यास पाठवा. प्रती शिल्लक असल्यास दुसरी प्रत पुढच्या अंकासोबत अवश्य पाठवली जाईल. □ जुन्या अंकांच्या प्रती शिल्लक नसतात. □ वार्षिक वर्गणी म.ऑ.ने कुडावळ्यास पाठवावी, चेक नकोत. □ वर्गणी पुण्यात उज्ज्वल ग्रंथ भांडार, अप्पा बळवंत चौक, येथे रोखीने भरता येते.

हे मासिक मुद्रक, प्रकाशक व मालक दिलीप दत्तात्रय कुलकर्णी ह्यांनी स्मिता प्रिंटर्स, १०१९ सदाशिव पेठ, पुणे ४११०३० येथे छापवून घेऊन १ मेघदूत, स्नेहनगर, पुणे ४११०३० येथे प्रकाशित केले.
संपादक : दिलीप दत्तात्रय कुलकर्णी

पंजीकृत
नियतकालिक
Registered
Newspaper

प्रे } गतिमान संतुलन,
ष } कुडावळे ४१५७१२,
क } ता. दापोली, जि. रत्नागिरी

टपालने सवलतीच्या दरात पाठवण्याचा परवाना क्र. : PNCW/M-186/2012-2014
प्रेषण : स.प.महाविद्यालय, पुणे ४११०३०
डाकघरातून; दरमहा दि.२१ला

खाली चिकटवलेल्या आपल्या नाव-पत्त्याच्या चिठ्ठीवरचा कालावधी डिसें.१३ असा नोंदलेला असेल, तर आपली वर्गणी ह्या अंकाबरोबर संपते. कृपया त्वरित नूतनीकरण करा.

पावती क्रमांक कालावधी पर्यंत

प्रति